УДК 801.82

Мостафа Чокай углы

«МИЛЛИ ЮЛ»

Статья под таким названием была напечатана на французском языке на страницах журнала «Promethee» («Прометей») № 35 за 1929 год, издаваемого в Париже с 1926 по 1938 год. Автор статьи – известный общественный и политический деятель Казахстана, юрист, журналист, член организации «Прометей» Мустафа Чокайоглы (Чокаев, 1890 – 1941). Данная статья посвящена выходу в свет журнала «Милли юл» («Национальный путь»), главным редактором и основным автором которого являлся выдающийся татарский писатель, общественный деятель, драматург, публицист Гаяз Исхаки (1878 – 1954).

Ключевые слова: Г. Исхаки, М. Чокайоглы, М. Худяков, «Идель-Урал», «Милли юл», «Кызыл Татарстан».

An article under this title was published in French on the pages of the «Promethee» magazine (Prometheus) No. 35 for 1929, published in Paris from 1926 to 1938. The author of the article is a well-known public and political figure of Kazakhstan, a lawyer, a journalist, a member of the «Prometheus» organization Mustafa Chokayogly (Chokaev, 1890 – 1941). This article is devoted to the publication of the magazine «Milli Yul» («The National Way»), whose editor-in-chief and main author was an outstanding Tatar writer, public figure, playwright, and publicist Gayaz Iskhaki (1878 – 1954).

Keywords: G. Iskhaki, M. Chokayoglu, M. Khudyakov, Idel-Ural, Milli Yul, Kyzyl Tatarstan.

Нәкъ менә шушы атама белән ел ахырыннан башлап Берлинда айга ике тапкыр татар телендә басма чыга башлый (Казан татарлары телендә). Әлеге журнал «Идел-Урал» сәяси оешмасы органы булып тора. Аның максаты – Идел буе һәм Урал төбәгендә яшәүче төрки-татар халыкларының милли бәйсезлек көрәшен дәвам иттерү. Кызыклы мәкаләләр сериясендә татарларның күренекле лидеры, язучы һәм драматург Гаяз Исхакый-бәй Идел буе татарларының соңгы илле елда милли бәйсезлек һәм сәяси хокуклары өчен көрәшен тасвирлый[1]. Башка мәкаләләр Россия, Украина, Кавказ, Кырым һәм Төркестан арасындагы мөнәсәбәтләр тарихына багышлана. Бу мәкаләләрдә әллә ни яңалык булмаса да, мәгълүматны тәкъдим итү, аны тыгыз формада укучыга җиткерү язмаларга игътибарны җәлеп итә һәм яңа дәлилләр ышанычлырак яңгырый. Без үз-үзебезгә каршы киләчәкбез, әгәр бу мәкаләләрне Гаяз Исхакый-бәйнең иң яхшы әсәрләреннән санамасак.

Казан татарлары өчен Октябрь революциясенең иң билгеле җиңүләре арасында, һичшиксез, милли әдәбиятның стиль һәм телен бозу тора. Безгә рус һәм татар сүзләре чиратлаштырылып бастырылган татар газеталарындагы мәкаләләр һәм фельетоннар белән

танышырга мөмкинчелек туды. Мәскәүлеләрнең кызыл лагерена күчеп, чамалы гына укый-яза белгән яисә бөтенләй белемсез татар большевиклары милли хәзинәләргә карата белдерелгән битарафлыкта үзенә күрә бер «революцион шок»ны күрәләр. Шулай да соңрак революция алдыннан милли әдәбиятның матурлыгын сиземли башлаган шул ук татар яшьләре арасында телне бозуга каршы протест белдерүгә теләктәшлек күрсәтүләре күзәтелә. Шуңа да Мәскәүгә буйсынуда Гаяз Исхакый-бәй исеме татарларны вәсвәвәгә сала. Татарстан Совет автономияле республикасында «Милли юл»ның барлыкка килүе нинди кызыксыну һәм, шуннан чыгып, яшерен шатлык уятуын аңлар өчен, Казанда чыгып килгән «Кызыл Татарстан» газетасының быелгы 22–24 май саннары белән танышып чыгу да җитә кала: «Гаяз журнал чыгара икән, дигәч, кайберәүләрнең әдәби нәрсәләр яза торгандыр дип уйлаулары ихтимал, – дип яза “Кызыл Татарстан”, – безнең татарлар, һичшиксез, басма битләрендә әлеге күренекле язучының әдәби әсәрен күрергә өметләнгәндер». Һичшиксез, Гаяз Исхакый-бәй тарафыннан бастырылган сәяси темалар һәм сәяси мәсьәләләрнең чишелеше «Кызыл Татарстан» редакциясендә шатлык хисе уятмый. Әлбәттә, большевиклар газетасына язылучылардан тыш башка укучылар да бар. Мәскәүгә каршы тенденцияләрнең үсеше белән сугарылган тирән милләтчелек хисе, ерак һәм якын тарихка карата үсә барган мәхәббәт хисе белән берлектә, ниһаять, Исхакый-бәйнең каләме белән язылган «Милли юл»ның «контрреволюцион» мәкаләләре ихлас укучысын тапмый калмый. Әлеге мәкаләләрдә, сәяси темалардан тыш, пролетар әдәбияты исеме астында урнаштырылган һәртөрле чүп-чардан кала, татар укучысы туган теленең сафлыгын һәм тәмен тоя ала.

* * *

Казан татарлары тарихында рус дәүләтенә буйсынып яшәү дәвере кайгылы чор буларак билгеле. «Җирле халык» татарлар башкаларга караганда күбрәк Мәскәү империализмына буйсынып яшәргә мәҗбүр ителә. Әлеге мәкалә кысалары миңа русларның татарлардан өстенлек итү мәсьәләсенә тукталырга мөмкинчелек бирми. Әлбәттә, шаккатырлык империализм һәм милли төшенкелек чагылышы булып халыкны үз милли территориясеннән куып чыгару тора. Империализмның әлеге рәхимсез ягын бигрәк тә Казан татарлары тоялар. Һәм Россия үз планын тулаем тормышка ашыра алмаган икән, димәк татарлар тарафыннан көчле каршылык күрсәтелгән...

М. Худяковның 1923 елда Казанда басылып чыккан «Очерки по истории Казанского ханства» китабында түбәндәгеләр язылган: 1 б.: «Хәзерге заман картасын борынгы авыл урыннары белән чагыштырып карасак, күрәбез: 1) татарлар Казан тирәсендәге территорияне югалталар, биредән алар рус колонизациясенең көчле ташкыны белән кысрыклап чыгарыла; хәзерге вакытта Казанга 45 чакрым якынлыкта урнашкан татар авыллары юк, шуңа да карамастан, рус авыл һәм

салаларының атамаларында татар сүзләре еш очрый; борынгы Болгар территориясе – кара туфраклы Спасс өязе дә бушап кала, бирегә дә рус күченеп килүчеләре дулкыны бәреп керә; мөселманнар шулай ук ханлыкның көнбатыш чикләреннән – Сура һәм Зөя елгасы арасындагы территорияләрдән дә кысрыклап чыгарыла».

Биредә без М. Худяков әфәнденең китабыннан кыска, ләкин шул ук вакытта Россиядәге колониаль сәясәтнең ничек барганын күрсәтү максатыннан гыйбрәтле цитатаны китердек. Үз милли дәүләтенең башкаласыннан 45 чакрым ераклыкка репрессияләнгән халыкның газапларын күз алдына китерү авыр түгел...

Спасс өязен алсак, М. Худяков әфәнденең аңлатмасында ул кайчандыр «татар территориясенең үзәге» булып та татар халкы тарафыннан тулаем ташланган, дип аңлатыла.

Татарларга карата алып барылган Россия сәясәтенең икенче ягы да бар. Без аны Гаяз Исхакый-бәйнең Варшава «Прометей» клубында укылган «Идел-Урал республикасының сәяси көрәш тарихына күзәтү» дип исемләнгән кызыклы хисабында табабыз:

«Дәүләт белән идарә итүдә техник әзерлек турында сүз алып барсак, аның революциягә кадәр тиешле дәрәҗәдә булмавын таныырга тиешбез. Россия хөкүмәте төрки-татар халыкларын илнең идарә итү эшләреннән тыеп килә; һәм җирле идарә органнарында аларның саны бик аз, 1/5 нән дә азрагын тәшкил итә».

Татарларның рус дәүләте эчендә өч гасыр ярым яшәвен исәпкә алсак, әлеге «аларның техник әзерлеге тиешле дәрәҗәдә булмавы» гыйбарәсенең ни чаклы трагик яңгыравын аңлавы авыр түгел.

Җирне тартып алу һәм халыкны дәүләт төзүдән мәхрүм итү Идел буе төрки-татарларына гына түгел, хәтта Кавказ һәм Төркестан халыкларына карата алып барылган сәясәтнең иң табигый алымнары булып тора. Әлеге мөнәсәбәт аталып киткән халыкларның сәяси бәйсезлек өчен алып барган көрәшенә барып тоташа.

Революциянең азатлык алып килү принципларына тулаем ышанып, 1917 елның революцион март ае дәвамында татар сәясәтчеләренең күбесе үз таләпләрен бары тик милли-мәдәни автономия белән чиклиләр. Бу, әлбәттә, Керенский хакимияте бәреп төшерелгәннән соң табигый күренә, һәм милли парламент Уфага чакыртыла.

Милли-мәдәни автономия төзү өчен кирәкле реформаларны тормышка ашыру белән беррәттән, татар сәясәтчеләре алга таба Россиянең тигез хокуклы бер өлеше булган Идел-Урал штатын булдыру максатыннан, Учредительное собрание чакырылышын әзерләү буенча эш алып баралар. Шуннан соң ике проект тәкъдим ителә: аларның беренчесе элеккеге төрки-татарлар яшәгән территорияне нигез итеп алса, ягъни Сура елгасыннан алып Идел һәм Урал буендагы аралык, Түбән Новгород, Әстерхан һәм Каспий буйлары, икенчесе исә фактик яктан татарлар күпләп яшәгән территорияне берләштерүне күздә тота, ягъни бирегә Самара, Сарытау һәм Әстерхан керми. Икенче проектта

Идел-Урал штатына Казан, Уфа, Оренбург һәм өлешчә Пермь һәм Нократ өязләре кертелә.

Шул арада Октябрь революциясе башлана һәм бөтен проектлар, шул исәптән татар милли парламенты да, большевизмның «азатлык һөҗүме» тарафыннан юкка чыгарыла...

Шул рәвешле совет хакимияте Идел-Урал дәүләте идеясен җимерә һәм «совет автономияле республикаларын» барлыкка китерә. 1919 елның 20 мартында Указ белән башкортларның автономияле республикасы; 1920 елның 25 июнендә халкы 2 812 000 кешедән торган Татар Совет Автономияле Республикасы төзелә. Әлеге республикалар турында язганда, Гаяз Исхакый-бәй алда аталып үткән докладта түбәндәгеләрне яза:

«Әлеге “милли республикалар” территориаль яктан шулай төзелә ки, алардагы төрки-татар халкының яртысыннан артыграгы читтә урнашкан була. Моннан да бигрәк, татарлар Татарстан Республикасында төп халыкның 51% ын тәшкил итсәләр дә, әлеге 51% Идел буенда яшәүче татар халкының бары тик якынча 35% ыннан тора. Татарлар белән бүгенге хәл менә шулайрак.

Берничә ел дәвамында эчке яктан әзерлек кичергәннән соң, Идел-Урал сәяси оешмасы янәдән барлыкка китерелә. Татар халкының эчке көчләре белән тыгыз элемтәдә торган элеккеге конституция проекты әлеге оешмада яңадан күтәрелә. Ул инде элекке Россия эчендәге дәүләт түгел, ә мөстәкыйль сәяси берәмлек буларак оеша.

Редактор искәрмәсе. «Promethee» редакциясе «Милли юл» басмасына үзенең иң ихлас котлауларын җиткерә һәм төрки-татарларга Мәскәү золымыннан котылу көрәшендә һәртөрле уңышлар тели.

Искәрмәләр

[1] Мәҗмуганың икенче директоры, ягъни аны җитәкләп барган кеше – доктор Ләбиб *(М. Чокай углы искәрмәсе)*. Доктор Ләбиб Каран (1887 – 1964) – җәмәгать эшлеклесе, галим, табиб. Берара «Милли юл» журналының Берлиндагы идарәсен җитәкли.

Мәкалә басмага Татарстан Республикасы яшьләр гранты кысаларында әзерләнде. Проект номеры: 17-100-ч Г 2019.

Текстны басмага әзерләүче, искәрмәне язучы
Галиева Ләйсән Шәүкәт кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге
Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре